

УДК 355.02:316.77(477)»2005/2013»

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2025.1.2>**Валентин ЗАГРЕБА**

аспірант Навчально-наукового інституту журналістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
valentyn.zahreba@knu.ua

ORCID: 0009-0004-4700-4655

**ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ
У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ У 2005–2013 РОКАХ**

Актуальність дослідження зумовлена суспільно-політичними чинниками та політичною нестабільністю періоду 2005–2013 років, що мала значний вплив на оборонну політику України. У цей час Україна активізувала співпрацю з НАТО і почала впроваджувати сучасні підходи до стратегічних комунікацій. Водночас російські державні структури та проросійські політичні сили всередині країни намагалися впливати на громадську думку через інформаційно-психологічні операції. Період 2005–2013 років був періодом становлення стратегічних комунікацій Міністерства оборони України, та передував російській гібридній агресії 2014 року, а згодом й повномасштабній агресії 2022 року проти України. Постановка проблеми заснована на необхідності аналізу комунікаційної стратегії оборонного відомства в умовах політичної нестабільності та наростання інформаційних загроз. Метою статті є аналіз особливостей формування та впровадження стратегічних комунікацій Міністерством оборони України у 2005–2013 роках, виявлення недоліків і чинників, що унеможливили формування повноцінної комунікаційної стратегії перед початком російської агресії 2014 року. У матеріалі проаналізовано міжнародні документи, нормативно-правова база України, зокрема, укази президента, та ініціативи, що визначали розвиток комунікаційної діяльності у контексті євроатлантичної інтеграції. Розглянуто приклади російських інформаційно-психологічних операцій проти України, зокрема, пов'язані з навчаннями «Сі Бриз» і подій навколо острова Тузла. Визначено, що головними причинами низької ефективності стратегічних комунікацій стали неузгодженість державних інституцій, відсутність досвіду, брак кваліфікованих кадрів та відсутність правового регулювання. У висновках констатовано, що період 2005–2013 рр. характеризувався відсутністю системного підходу до комунікаційної стратегії у військовій сфері, що було однією з причин вразливості держави на початку збройної російської агресії у 2014 році. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні трансформації стратегічних комунікацій МОУ після 2014 року.

Ключові слова: стратегічні комунікації, Міністерство оборони України, гібридна агресія, інформаційна безпека, НАТО, 2005–2013 роки.

**Valentyn Zahreba. CHALLENGES IN DEVELOPING STRATEGIC COMMUNICATIONS
IN THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE IN 2005–2013**

Relevance of the research is driven by socio-political factors and the political instability of the 2005–2013 period, which significantly affected Ukraine's defense policy. During this period, Ukraine intensified its cooperation with NATO and began implementing modern strategic communication approaches. Meanwhile, Russian state institutions and pro-Russian political forces within Ukraine sought to influence public opinion through information and psychological operations. The period from 2005 to 2013 marked the formative stage of strategic communications within the Ministry of Defence of Ukraine and preceded both the Russian hybrid aggression of 2014 and the full-scale invasion of Ukraine in 2022. The aim of the article is to analyse the development and implementation of strategic communications by the Ministry of Defence of Ukraine during 2005–2013, identifying key shortcomings and structural factors that hindered the formation of a full-fledged communication strategy prior to the Russian aggression in 2014. The article examines international agreements, the Ukrainian legal framework — including presidential decrees — and initiatives that shaped communication efforts in the context of Euro-Atlantic integration. Examples of Russian information and psychological operations against Ukraine are analysed, particularly those linked to the Sea Breeze military exercises and the events surrounding Tuzla Island. The main reasons for the low effectiveness of strategic communications are identified as institutional inconsistency, lack of experience, shortage of qualified personnel, and the absence of clear legal regulation. The conclusions indicate that the period 2005–2013 was marked by a lack of systematic approach to communication strategy in the defence sector, which contributed to the state's vulnerability at the onset of the 2014 Russian armed aggression. Further research should focus on the transformation of the Ministry's strategic communications after 2014.

Key words: strategic communications, Ministry of Defence of Ukraine, hybrid aggression, information security, NATO, 2005–2013.

Стратегічні комунікації є невід'ємним компонентом системи національної безпеки та оборони держави. В умовах сучасних загроз та гібридних протистоянь вони стають ключовим фактором забезпечення незалежності

країни. Особливого значення питання інформаційної безпеки набуло на початку XXI століття, зокрема через поширення цифрових технологій. У період 2005–2013 років, після Помаранчевої революції 2004–2005 років,

Міністерство оборони України (МОУ) зіткнулося з новими викликами щодо формування ефективної комунікаційної стратегії. Від темпів впровадження сучасних комунікаційних інструментів залежала здатність держави протистояти новітнім загрозам, особливо пов'язаним з гібридними війнами. Особливу увагу до розвитку стратегічних комунікацій МОУ почали приділяти вже після початку російського вторгнення у 2014 році, окупації Криму та окремих районів Луганської і Донецької областей.

Постановка проблеми. Аналіз перших спроб розбудови комунікаційної стратегії Міністерства оборони дозволяє оцінити чинники, які стали передумовами кризи комунікацій відомства на початку російської агресії 2014 року. Проблема полягає в дослідженні особливостей впровадження стратегічних комунікацій Міністерством оборони України у період 2005–2013 років, та виявлення чинників, що вплинули на їх формування.

Формулювання цілей (постановка завдання). Мета наукової розвідки – визначити особливості впровадження та використання стратегічних комунікацій Міністерством оборони України у період 2005–2013 років. Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що передбачає використання історичного, порівняльного та методу контент-аналізу. Теоретичною базою дослідження стали концепції стратегічних комунікацій у політичній та військовій сферах, а також підходи до вивчення гібридних загроз. Історико-аналітичний метод застосовано для розгляду політичного та безпекового контексту української держави у 2005–2013 роках; метод контент-аналізу для дослідження нормативно-правових документів та рішень органів державної влади; порівняльний метод використано для зіставлення стратегічних намірів і реального стану комунікаційних спроможностей МОУ; кейс-метод для аналітики щодо інформаційних приводів, які мали ознаки інформаційно-психологічних операцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику впровадження та реалізації стратегічних комунікацій у сфері політично-військової діяльності досліджували К. Галлахан, Б. Рулер, Р. Брукс, Л. Хорішко, Є. Гарькавий. Серед дослідників комунікацій українського оборонного відомства Л. Хорішко, яка розглядала їхнє використання у внутрішній та зовнішній політиці в умовах війни [17]. Аналіз комунікацій в умовах кризи та специфіку організації кризових комунікацій у силах оборони України робить Є. Гарькавий [4]. Обґрунтування структури системи

стратегічних комунікацій міністерства оборони здійснили дослідники А. Вербицька, В. Савченко, Т. Дзюба, В. Кацалап [1]. Водночас відсутність системного аналізу ускладнює оцінку досвіду, отриманого українською державою у 2005–2013 роках, та його впливу на формування сучасної моделі стратегічних комунікацій у сфері оборони.

Виклад основного матеріалу. Формування комунікаційних стратегій МОУ у 2005–2013 роках відбувалося на тлі стрімкого розвитку новітніх медіа та соціальних мереж. Водночас Міністерство оборони не було належним чином підготовлене до інформаційної протидії з боку Росії. Через недостатню кількість кваліфікованих спеціалістів у сфері військових комунікацій та відсутність відповідного досвіду цей напрям розвивався недостатньо ефективно. Контекстом для формування інформаційної політики та комунікацій Міноборони України у 2005–2013 рр. є рішення та події, що мали місце з набуття незалежності українською державою та розвитком діалогу й співпраці з НАТО.

Україна приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва у 1991 році й до програми «Партнерство заради миру» у 1994 році [6]. У 1997 році Україна та організація Північно-Атлантичного договору підписала Хартію про особливе партнерство. На основі цього Україна та НАТО зобов'язалися розвивати і зміцнювати консультації та співробітництво, зокрема з питань що стосується безпеки, управління кризами, контролю над озброєнням, експорту озброєння, боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. Україна та НАТО домовилися створити кризовий консультативний механізм для проведення консультацій на випадок, якщо Україна вбачатиме пряму загрозу територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Окремим пунктом в документі надана підтримка гарантії безпеки від держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, зокрема про зобов'язання США Великої Британії, Росії і Франції, які вони взяли на себе в 1994 році в Будапешті [16].

Доповнення до Хартії з'явилися у 2009 році, саме тоді підписано Декларацію, у якій підтверджено рішення НАТО на Бухарестському саміті у 2008 році, що Україна стане членом Альянсу [2].

Намір України приєднатися до НАТО був ухвалений Радою національної безпеки та оборони 23 травня 2002 року. Це завершило епоху багатовекторної політики часів президентства Л. Кучми (1994–2005 рр.), однак разом з тим Україна мала протидіяти російському

впливу та небажанню російського політичного керівництва визнати, що Україна виходить зі сфери впливу російських інтересів.

Для виконання Плану дій Україна – НАТО у 2005 році Розпорядженням Президента В. Ющенка (2005-2010) прийнято до виконання Цільовий план Україна – НАТО на 2005 рік. Цільовий план прийнятий з метою реалізації положень Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, виконання схваленого під час засідання Комісії Україна – НАТО на Празькому саміті країн Північноатлантичного альянсу 22 листопада 2002 року Плану дій Україна – НАТО. Зазначається, що Україна, як держава-учасниця Програми «Партнерство заради миру» взяла на себе зобов'язання, отже Кабінету Міністрів України доручено забезпечити виконання заходів Цільового плану на 2005 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО. У Розпорядженні Державному комітету телебачення і радіомовлення України, за участю Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України та Міністерства закордонних справ України, було доручено забезпечити регулярне інформування громадськості про результати виконання заходів цього Плану [14].

У Плані, зокрема, до відповідальності Міністерства оборони належить низка заходів, які доручено реалізувати як разом з іншими відомствами, так й самостійно. Ці заходи частково пов'язані з впровадженням комунікаційних стратегій. І хоча терміни «комунікація», або «комунікаційна стратегія» не використовуються, за описом заходів можна зробити висновок, що ці ініціативи спрямовані як на внутрішню українську аудиторію, зокрема, цивільних осіб, так й на комунікацію зі зовнішньою аудиторією – структурами НАТО.

Серед заходів, зокрема: забезпечення виконання Закону «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави; проведення консультацій між Україною і НАТО з питань зовнішньої політики та політики безпеки у галузі безпеки України у контексті реалізації курсу держави на євроатлантичну інтеграцію; розроблення проєктів нормативно-правових актів щодо вдосконалення механізму взаємодії управління військових формувань Воєнної організації держави з органами виконавчої влади з питань прогнозування, запобігання та нейтралізації загроз національній безпеці в контексті реалізації курсу на євроатлантичну інтеграцію України; удосконалення системи управління Збройними Силами України; перегляд та внесення змін до системи управління видами Збройних

Сил України відповідно до стандартів НАТО; проведення переговорів зі штаб-квартирою НАТО щодо доступу відповідних українських органів та установ до закритих інформаційних джерел НАТО у сфері військового планування і воєнної реформи; організація підготовки та навчання фахівців, які опрацьовують інформацію НАТО з обмеженим доступом, у Школі систем зв'язку та інформації НАТО (Італія); завершення роботи з підготовки текстів та виконання після надання згоди України на обов'язковість для неї Додаткових протоколів стосовно привілеїв та імунітетів до Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо заснування Центру інформації і документації НАТО в Україні та Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо призначення офіцерів зв'язку НАТО в Україні» [14].

Також в квітні 2005 року у Воєнній доктрині України була позначена стратегічна ціль – членство в НАТО та Європейському союзі. Зазначено, що орієнтація на вступ до НАТО, «як основи загальноєвропейської системи безпеки та пов'язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належать до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики» [18].

У доктрині зазначено, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки і стабільності в Європі, тож Україна готується до повноправного членства в цих організаціях. Ця доктрина, прийнята у 2005 році, підбиває підсумок для підписаних Україною у 1990-ті та на початку 2000-х років документів та ухвалених рішень, що стало підґрунтям для подальшого руху України до НАТО.

В тому ж 2005 році Указом Президента України №1861/2005 введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)». Цей Указ, підписаний 27 грудня 2005 року, окрім визнання одним із пріоритетів діяльності Кабміну України забезпечення реалізації державної політики щодо співробітництва України з НАТО, в тому числі досягнення критеріїв членства України в НАТО, також передбачав активізацію роботи з оперативного інформаційного наповнення сайтів органів виконавчої влади України з питань євроатлантичної інтеграції. Указ забезпечував залучення представників ЗМІ до участі у заходах зі співробітництва України і НАТО, а також зазначав важливість сприяння діяльності відповідних неурядових громадських

організацій. Окремо було зазначено важливість підвищення ефективності використання можливостей Центру інформації і документації НАТО та Офісу зв'язку НАТО в Україні для об'єктивного інформування української громадськості про цілі, завдання і структуру НАТО, розвиток партнерських програм з НАТО та програм допомоги Україні [13].

Отже, завдяки політичним рішенням на вищому рівні, Україна отримала чітко зазначений вектор руху, підкріплений відповідними указами. Однак цей вектор, насамперед, породжував виклики перед політичним та військовим керівництвом, зокрема Міністерством оборони, оскільки не була виокремлена стратегія, яка б забезпечувала військове відомство злагодженою координацією у сфері інформаційної політики та розбудови комунікаційних стратегій. Це, в свою чергу, впливало на спроможності держави у сфері інформаційної безпеки.

На той час в державі не існувало законодавчої бази для визначення завдань та підходів у реалізації комунікації Міністерства оборони. Основними документами, якими регулювалась сфера інформаційної безпеки та комунікації у починаючи з 1992 року були:

1) Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ. Цей Закон регулює питання щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації в Україні, із зазначенням прав суб'єктів інформаційних відносин, та основи державної інформаційної політики [9].

2) Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року № 3855-ХІІ регламентував питання, пов'язані з державною таємницею та її захистом [10].

3) Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР забезпечував засади захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, та вимоги щодо забезпечення конфіденційності та доступності інформації [11].

4) Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI регулює відносини, пов'язані із захистом персональних даних під час їх обробки, та спрямовувався на захист основних прав і свобод людини [12].

До переліку законів можна додати постанову Кабінету міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» від 29 березня 2006 року № 373 встанов-

лювала правила захисту інформації в інформаційних системах, та вимоги до її захисту.

Ця законодавча база регулювала відносини та питання, пов'язані з інформаційною сферою, однак не передбачала реагування на інформаційні загрози та сферу комунікацій МОУ. Окрім того, суспільство не отримувало достатньо інформації щодо діяльності Міністерства оборони через відсутність регулярних прес-конференцій та брифінгів. Як було зазначено вище, у Цільовому плані Державному комітету телебачення і радіомовлення України було доручено забезпечити інформування громадськості про результати виконання заходів цього Плану, однак оприлюднення результатів не дорівнює комунікації протягом здійснення цих заходів. Відсутність системної роботи зі ЗМІ формувала інформаційний вакуум, а закритість військового відомства створювала підґрунтя для розповсюдження неперевіреної інформації. Крім того, оборонне відомство не отримало прямих розпоряджень щодо опанування власних інструментів щодо впровадження інформаційних стратегій.

Ще до початку збройної агресії 2014 року російські посадові особи та медіа здійснювали інформаційні операції проти України. Їхньою метою було дискредитувати Збройні Сили та політичне керівництво України. В Україні політики, що відстоювали проросійські позиції, також транслиували певні меседжі. Одним з прикладів впливу з боку російських структур є висловлювання щодо «Сі Бріз» (англ. Sea Breeze exercise). «Сі Бріз» – навчання, які щорічно відбувалися в Україні з 1997 року згідно з Меморандумом про взаєморозуміння співробітництва в галузі оборонних та військових відносин між Міноборони США і Міноборони України від 1993 року. Комуністична партія України та Прогресивна соціалістична партія України у 2006 році організували протести проти «Сі Бріз», заблокував військових США у Феодосії. У 2008 році російське МЗС висловила стурбованість щодо факту проведення навчань, а також їхньої локації. Апелюючи до громадські думки українців на основі протестних акцій, російське МЗС стверджувало, що курс української влади на вступ до альянсу не сприяє добросусідським україно-російським відносинам [19].

У квітні 2009 р. президент України В. Ющенко подав до Верховної Ради законопроект щодо проведення навчань, щоб дозволити іноземні військам брати в них участь. Протягом наступних двох місяців цей проект закону не був доданий до порядку ден-

ного для розгляду ВР. Нарешті, під час голосування 12 червня, не вистачило сім голосів. Проросійські політичні сили не брали участь в голосуванні – Партія регіонів та комуністи, до яких долучилися депутати фракції блоку В. Литвина [5].

Європейське командування Збройних сил США і командування 6-м флотом США в Європі повідомило 17 червня 2009 року, що українсько-американські навчання «Сі Бриз» із запрошенням інших країн цього року не проводитимуться [8]. Таким чином українські військові, зокрема, ВМС, опинилися в стані заручників у проросійських політичних сил України.

Ще одним прикладом інформаційно-психологічної операції із задіянням військових є події навколо острова Тузла. Хоча події розгорталися у 2003 році, їхні наслідки сягали терміну майже два роки й завершилися у 2005 році.

29 вересня 2003 року з російської території розпочалося не узгоджене з Україною будівництво дамби через Керченську протоку до острова Тузла, що належить Україні. Метою будівництва було оголошено поєднати з Тузлою російський берег в районі станиці Тамань Краснодарського краю [3].

Ситуація досягла найбільшої напруги 23 жовтня 2003 року, коли російські будівельники наблизилися до українських територіальних вод на відстань майже 100 метрів. Цей стало визначальним моментом, адже обидві сторони перебували на межі початку збройного протистояння. Україна оголосила, що буде захищати свою територію різними засобами, в тому числі військовими. Почалися дипломатичні переговори, з метою пошука рішення. Того ж місяця Україна провела військові навчання з запусками ракет поблизу мису Чауда в районі Керченського півострова в Криму (тепер мисокупований, і Росія запускає звідти дрони-камікадзе Shahed-131/136) [7].

Як зазначив Л. Кучма 28 жовтня 2003 року: «Чим ближче дамба до наших берегів, тим ближче ми за своїм настроєм до Європи, до Заходу в цілому» [15].

Наслідки подій навколо Тузли продовжували бути предметом обговорень протягом 2003–2004 років, та навіть сягли 2005 року. Підписаний 24 грудня 2003 року українсько-російського Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, був ратифікований Україною 23 квітня 2004 року. Але лише після чергових міждержавних консультацій 12–13 липня

2005 року прес служба Міністерства закордонних справ України оголосила, що російська сторона визнала приналежність Україні острова Тузла і «вод навколо нього». Однак в Департаменті інформації й друку російського МЗС у відповідь на таку інформацію сказали, що правовий статус острова Тузла залишається невизначеним.

Висновки. Особливості впровадження стратегічних комунікацій Міністерством оборони України у період 2005–2013 років пов'язані з курсом державної політики та прагненням країни до входження в НАТО і ЄС. Одночасно, російський вплив на внутрішню політику України та зовнішні фактори створювали виклики, що постали перед МОУ. У зазначений період стратегічні комунікації Міністерства оборони України тільки починають формуватися, та не мають системної визначеності на рівні загальнодержавної інформаційної політики. Оскільки Україна декларує ініціативи щодо інтеграції з НАТО і ЄС, впроваджується відповідна законодавча база. Разом з тим державні інституції, зокрема, оборонне відомство, має потребу у комунікаціях з громадськістю та міжнародними партнерами. Не завжди ця комунікація має системний характер.

Основними причинами неефективності комунікаційної політики у зазначений період були відсутність фахівців, та брак досвіду у сфері протидії гібридним, в тому числі, інформаційним загрозам. Співпраця з НАТО передбачала розширення комунікаційних спроможностей, як держави в цілому, так і Міністерства оборони. Розгляд політичного та безпекового контексту української держави у 2005–2013 роках та аналіз нормативно-правових документів свідчить, що хоча впроваджувалася законодавча база, спрямована на євроатлантичну інтеграцію, однак органи влади не розробили інструменти, які мали регулювати та забезпечувати впровадження стратегічних комунікацій. Недостатні комунікаційні спроможності Міністерства оборони стали одним із факторів, що сприяв неналежному реагуванню на російську агресію в 2014 році. Розбудова стратегічних комунікацій продовжує бути актуальною складовою для розвитку оборонного потенціалу держави.

Перспективами подальших наукових досліджень з даної тематики є аналіз трансформації стратегічних комунікацій Міністерства оборони після 2014 року, зокрема, в умовах активної фази протистояння російській гібридній агресії.

Література:

1. Вербицька А. М., Савченко В. А., Дзюба Т. М., Кацалап В. О. Система стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 2017. № 2. С. 39–44.
2. Відносини з Україною. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm (дата звернення: 27.03.2025).
3. Все починалося з Тузли: коли російські ЗМІ почали «воювати» проти України. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/26/vse-pochynalosya-z-tuzly-koly-rosijski-zmi-pochaly-voyuvaty-proty-ukrayiny/> (дата звернення: 21.03.2025).
4. Гарькавий Є. М. Кризові комунікації як напрям реалізації стратегічних комунікацій у силах оборони України. *Політична культура та ідеологія*. 2021. Вип. 2(3). С. 73–80.
5. Завдяки Литвину і своїм агентам впливу Росія зірвала навчання «Сі Бриз – 2009». URL: https://texty.org.ua/articles/1905/Zavdaky_Lytvynu_i_svojim_agentam_vplyvu_Rosija-1905/ (дата звернення: 25.03.2025).
6. Міністерство закордонних справ України. Європейська інтеграція: НАТО. URL: <https://mfa.gov.ua/evropejska-integraciya/nato> (дата звернення: 25.03.2025).
7. Острів Тузла: як Росія тренувалась перед окупацією Криму. *Ukrainian Shipping Magazine*. URL: <https://usm.media/ostriv-tuzla-yak-rosiya-trenuvalas-pered-okupacziyeyu-krimu/> (дата звернення: 20.03.2025).
8. Притула В. Що втратила Україна та її флот від зриву навчань «Сі бриз-2009»? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1760827.html> (дата звернення: 22.03.2025).
9. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
10. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vr#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
11. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
12. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
13. Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з НАТО : Указ Президента України від 27.12.2005 №1861/2005. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/18612005-3653> (дата звернення: 02.03.2025).
14. Про Цільовий план Україна – НАТО на 2005 рік у рамках Плану дій Україна – НАТО : Розпорядження Президента України від 21.04.2005 № 990/2005-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990/2005-rp#Text> (дата звернення: 25.03.2025).
15. Тузла, російсько-український конфлікт навколо острова, 2003. Інститут історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=tuzla_konflikt_2003 (дата звернення: 25.03.2025).
16. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (дата звернення: 22.03.2025).
17. Хорішко Л. С. Стратегічні комунікації Міністерства оборони України в умовах війни. *Регіональні студії*. 2022. № 29. С. 105–109.
18. Питання Воєнної доктрини України : Указ Президента України № 702/2005 від 21.04.2005. *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/260275___260340 (дата звернення: 21.03.2025).
19. BBC News Україна. Росія стурбована ‘антиросійськими’ навчаннями. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2008/07/080718_russia_ukr_om (дата звернення: 21.03.2025).